

Шаповал Юрій

ІВАН ДЗЮБА: ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ? (ДО ІСТОРІЇ ЗАПИТАННЯ)

Івана Михайловича Дзюбу я знаю не так вже й близько і не так давно (років 14). Та чомусь здається мені, що я знайшов ключ до розуміння цієї людини. Насамперед це — ні з чим незрівнянна нібито наївність. Не можу забути, як Дзюба, ставши у 1992 році міністром культури (працював до 1994 року), дав (не публіці, а самому собі) слово, що не буде користуватися службовим автомобілем, оскільки вбачав у цьому щось негарне. Однак невдовзі він констатував, що не лише без авто, а й з ним не встигає на наради, зустрічі та інші ділові заходи, які є неодмінним атрибутом міністерського життя-буття.

З іншого боку, послухавши виступи Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену “акторсько-ораторських” ефектів (а радше, схожу на шкільну) манеру викладу матеріалу, я раптом усвідомив, як міцно, сказати б, “залізною”, ці виступи “скроєні”. У них концептуально і сюжетно все завжди “на місці”. Гадаю, через те, що промови ці серйозно продумані. Він говорив (і говорить) рівно стільки, скільки вважав (і вважає) за потрібне, і лише те, що хоче сказати. Не більше, але й не менше. Ще більше у цьому переконують його публікації, зокрема, знаменитий памфлет “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Та спочатку — про наївність. Справді, треба бути наївною людиною, щоб у найпохмуріший час (коли брежньовський антидемократичний “стабілізець” прийшов на зміну хрущовській, нехай і обмеженій, але все-таки — лібералізації) заходитися переконувати партійно-державних владоможців, що “сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі

підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити”¹.

Наївність полягала і в тому, щоб давати друзям і знайомим (це за умов тотального доносительства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність проявлялася в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій – до першого секретаря ЦК Компартії України, “амбівалентного” Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР, консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу “Новый мир” (це видання на той час залишалось оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минуть роки і у січні 1972 року, тоді ще незаарештований, але вже допитуваний Дзюба написав розлоге “Пояснення”, адресоване КДБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що “зламним моментом” у його біографії став 1965 рік, коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. “Серед заарештованих тоді, – мовилося у “Поясненні”, – було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа”². Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що “відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені”³.

Те, як Дзюба взявся за справу, на перший погляд здавалося також наївним. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст зробив своїми союзниками не кого-небудь, а “класиків марксизму-ленінізму”. Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, покликався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела –

стенограми партійних з'їздів доби “коренізації”/ “українізації” (до речі, на той час самих цих понять не було у суспільно-політичному лексиконі), постанови партз'їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це показувалося переконливим.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Дзюби, датованого січнем 1972 року. Іван Михайлович визнавав, що у підготовленому ним рукописі “багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівні виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні”⁴. Головне, запевняв Дзюба, полягає в констатації “незадовільного і ненормального становища” в багатьох питаннях, що стосуються української мови і культури, розуміння, що “все ненормальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з *порушень і викривлень* цих принципів...”⁵.

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати і озвучувати неодразу). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що у той час так, його щирість (себто, за моїм визначенням, “наївність”) не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то Дзюбі не можна не повірити.

З самого початку автор “Інтернаціоналізму...” ставить розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як “національне почуття”, “національна свідомість”, “національні обов’язки”, “український буржуазний націоналізм”, “російський шовінізм” тощо. Він наголошує, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а отже, ніхто на має права мовчати, коли бачить “щось неподобне”⁶.

Оце “неподобне” Дзюба виводив передусім із порушень заповітів “класиків”, а також перекручень, як вже було зазначено, принципів національної політики за часів Леніна. Нині,

звісно, можна (як дехто і робить), іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про “нереалізовані альтернативи” або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Усе це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в Радянській Росії, він усе ще не відкидав ідеї світової революції, але її він тепер дедалі частіше пов’язував не з Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності і гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для Леніна і Сталіна не було сумніву у ключовому питанні – про збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект “автономізації”, він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін намагається “поспішати”.

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам’ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського і сталінського підходів. І наполягаючи на цьому, ще тоді, у середині 60-х років, Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, котрим, як відомо, критикував ленінський “лібералізм” у національній політиці і який вдало відсунув хворого Леніна з тодішнього політичного “Олімпу”, послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Михайлович, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів тут чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 року. Незважаючи на його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 року і лише тоді був надрукований у журналі “Известия ЦК КПСС”.

Сталін писав: “Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і

окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: *або* справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, *або* справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внаслідок, землеробства тощо...”⁷.

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: “За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (Курсив мій. – Ю.Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік”⁸.

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити “формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде непорівняно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не

“образити” націоналів; через рік, ймовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол в партії на цьому ґрунті, оскільки “національна” стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі”⁹.

Хоча Ленін, як відомо, оголошував “бій великоросійському шовінізмові”, одначе і за його проектом комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто “націоналізація” республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках “націоналів”. Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Тим не менш поняття “незалежна”, “суверенна” тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу “національно-культурного будівництва” ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини. Дзюба у своєму памфлеті торкається і цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Покликаючись на полеміку на X і XII з’їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він наголошує, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом, а після сталінського тосту, виголошеного у червні 1945 року, “За великий русский народ!” почалася справжня оргія “русского приоритета”, наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Дзюба підкріплював багатьма прикладами із економічної, управлінської, соціальної і мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм — це просто “художній свист”, вони мало чого варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить “марксистсько-ленінським засадам”.

Sapienti sat — розумному досить! Скільки б Іван Михайлович не клявся у своєму памфлеті в повазі до перекручених і проігнорованих “першоджерел”, розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за “джерела”

такі, якщо ними можна маніпулювати (і Сталін, і Хрущов, і Брежнев завжди розписувались у незмінній повазі до Леніна) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, “наївність” Дзюби не була вже аж такою простою. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що “процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об’єктивно реакційне значення”¹⁰.

Тепер перейдемо до того, як “зроблено” текст “Інтернаціоналізму...” За словами самого Івана Михайловича, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, якому посилався message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед з поміж інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези “Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!”). По-третє, памфлет адресувався, власне, українцям, тим, хто хотів розібратися, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості. “Я, – згадував Дзюба, – тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти”¹¹.

Дзюба “влучив” у всі три адресати. Його праці читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: “Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась”¹².

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для

ознайомлення. “Інтернаціоналізм...” прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція і учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла “в народ”, її передруковували, розповсюджували, передавали з рук в руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з’ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КДБ постійно і цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного із свідчень: “Після того, як я прочитав документ І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. В своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”¹³.

Чи ось таке зізнання: “З твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши її в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам’яно-Бузького району в березні 1972 року, були невірні...”¹⁴.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст “Інтернаціоналізму...” насправду справляє враження. За таким собі наративним адажіо, за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне “крещендо”, яке бере читача у полон:

“Найвищий обов’язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ”¹⁵.

“...У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору”¹⁶.

“...Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом”¹⁷.

“...Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов’ю називає”¹⁸.

“Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених, і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами. Зодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”¹⁹.

“...Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення...

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”...

І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею...”²⁰.

Влада дуже швидко зрозуміла, що має справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати і виховувати, а головне, нібито написаним на “залізобетонних” марксистсько-ленінських засадах. З цим треба було щось робити, тим більше, що “Інтернаціоналізм...” потрапив за кордон (окрема розмова про те, чому і як це сталося) і його почали перевидавати різними мовами. Особливо дратувало радянських керівників те, що видання здійснювались, як правило, під егідою компартій різних країн, себто “своїх” же, “братів” по руху.

Стало зрозуміло, що найкращий спосіб дискредитувати текст – це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор “Інтернаціоналізму...” зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприклад, у травні 1969 року у газеті “Вісті з України” була надрукована стаття Джона Віра “Вигадки й дійсність”, який писав про розквіт української мови і культури, а також згадував Дзюбу, який “гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму...”²¹.

У 1969 році Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало книжку Богдана Стенчука “Що і як обстоює Іван Дзюба?”. Насправді такого автора не існувало. Це було видання, підготовлене групою осіб спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України і “правильно зорієнтованих”. Однак аргументи “Стенчука” мали настільки жалюгідний вигляд, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 року на появу “Стенчукового” опусу відреагував В’ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис “Як і що обстоює Б.Стенчук (66 запитань і зауваг “інтернаціоналістові”)”. У справі, що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, Дзюби є рецензія на рукопис Чорновола, в якому той захищав написане Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст.

Рецензенти наголошували, що “аналіз рукопису В.Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілей, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т.п.”²².

Як видно, і цього разу йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом посилювався наступ на Івана Михайловича. Восени 1969 року Київське відділення Спілки письменників України виключило його зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від “забугорних” публікацій “Інтернаціоналізму...” (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає “націоналістичний” ажітаж навколо тексту і його автора. І Дзюба “здався”: заяву було написано і 6 січня 1970 року надруковано у “Літературній Україні”.

Я навмисне написав у лапках “здався”, оскільки і тут все було непросто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, “працює” незалежно від автора. Та й ціна “каяття” у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст “працював” сам по собі, однак саме текст робив із його автора символа тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права українського народу. З текстом уже нічого не можна було вдіяти (хіба що коментувати і вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу можна. І це завдання висувалося на перший план. Тим більше, що Дзюба і після “каяття” вперто виступав на захист неправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття “націоналістів” в Україні вписувався у кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався “місництвом” і своєчасно не розгледів “націоналістичної”

загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштувало всіх – і Москву, і Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному “троні”.

Одне слово, 13 січня 1972 року Івана Михайловича із повним портфелем “самвидавницької” продукції затримали на квартирі Івана Світличного. Почалися допити, а 18 квітня Дзюбу заарештували, інсценувавши перед тим його виключення зі Спілки письменників України. У характеристиці “літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.”, що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зазначалося: “Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”²³. У цьому документі також наголошувалося, що “усі заходи Спілки, пов’язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків. І.Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її”²⁴.

У лютому 1972 року спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби на прохання КДБ при Раді Міністрів УРСР аналізувала працю Дзюби. На самому початку “Висновку”, підписаного 15 лютого, наголошувалося: “...Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР”²⁵.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні: “Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав’язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в

національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв’язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі, по суті, “лє воду на млин наших” (стор. 47).

*Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір’я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання”*²⁶. Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть “по суті на ворожих, антирадянських позиціях”, вдається “до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів”²⁷.

Що ж, з “Інтернаціоналізмом...” нібито все було зрозуміло. Тепер спадкоємці “залізного Фелікса” почали робити його уособленням тієї самої державної небезпеки, про яку вже йшлося, цілого “націонал-комуністичного” напряму. 22 лютого 1972 року було прийнято постанову ЦК КПУ “Про висновок на лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України”. В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в ЦК КПРС і яка констатувала “явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер” твору Дзюби. Однак звернімо особливу увагу на останній пункт постанови: “(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали”²⁸.

І от Івана Михайловича почали перетворювати на теоретика “Укомуністів”, себто “Української національної

комуністичної партії”. А це вже означало зовсім іншу статтю і зовсім інші наслідки для нього. Було проведено докладну лексико-стилістичну експертизу “Інтернаціоналізму...” та деяких інших праць Дзюби і документа за назвою “Програма укомуністів”. Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 року у Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту імені Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором “Програми укомуністів” є Дзюба²⁹.

Дзюба зрозумів, що вирішується його доля і він повинен боротися. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, не врахувала “не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів”³⁰. Понад те, на 312(!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи.

І чекістам довелося призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівця: А.О.Ковтуненко та А.П.Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. І ця експертиза робить висновок, що Дзюба “не є автором анонімної “Програми укомуністів”³¹.

Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив, та час перебування у внутрішній в’язниці КДБ зробив свою справу: 10 січня 1973 року на допиті, проведеному старшим слідчим, майором М.М.Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно “працював” з Іваном Михайловичем) і помічником прокурора УРСР Макаренком Дзюба частково визнав себе винним у пред’явленому обвинуваченні. І в “центрі” цього визнання опинилася саме праця “Інтернаціоналізм...”.

Ось що зафіксовано у протоколі: “...Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні-грудні 1965 року я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КППС, тенденційно висвітлено становище

економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді³².

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча у додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці “був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, – але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав”³³.

Однак і після цього майор Кольчик продовжував “контент-аналіз” Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були “підрив та послаблення” радянської влади³⁴.

12 січня 1973 року Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Він особисто прочитав усі матеріали у кабінеті слідчого і заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав М.М.Кольчик, а узгоджений він був з начальником слідвідділу КДБ при РМ УРСР Туркіним і Головою КДБ при РМ УРСР В.В.Федорчуком. Справу і висновок надіслали Прокуророві УРСР, а з Прокуратури вони пішли до Київського обласного суду. 12-16 березня 1973 року відбулося судове засідання, на якому було розглянуто справу Дзюби за обвинуваченням його за статтею 62 частина I КК УРСР. Івана Михайловича засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат “в доход держави” .

Після цього, 27 березня 1973 року, Дзюба подав до Верховного Суду УРСР касаційну скаргу, наполягаючи на тому, що не мав на меті послаблення і підрив Радянської влади: “Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів”³⁵. Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула скаргу і не задовольнила її.

Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої “Української національної комуністичної партії”, але тепер вони знов вимагали його каяття. Вимагали – не означає аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був “добрий” слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще “злий” (його ім’я не згадуватиму). Та крім цього був і ще один фактор. Затиснутий у повну ізоляцію у внутрішній в’язниці КДБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991-го варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував.

У одному з 18-ти томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати увесь текст. Коротко кажучи, Дзюба обґрунтовує необхідність “подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим – кількісним відхиленням у громадянське і творче небуття”. Врешті, йдеться про те, щоб спростувати “Інтернаціоналізм...” Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації із 5-ти розділів. Потреба такого “спростування” колишньої власної позиції обґрунтовується так: “Це потрібно і мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи

русифікації?” – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики...” Дзюба наголошував: “Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім’я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями”.

І ось тут час знов сказати про наївність. Усі ці пропозиції Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував “хвильовизм” або як, притиснуті до лави підсудних, полум’яні в минулому адепти троцькізму, не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему Дзюба не обдурив. Йому не дозволили написати “спростування” самого себе.

Він написав працю “Грані кристала”, яку було видано англійською, українською і російською мовами і яку за вказівкою з Москви широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, “з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами...” Далі цитувати просто не варто – ви зрозуміли, про що йдеться.

У 1973 році Дзюбу помилювали, що дотепер викликає дискусії. Мовляв, не “виправдав надії”, “зламався” тощо. Я переконаний, що це не той дискурс, в який слід переводити розмову. Так, безумовно, Дзюба – не Стус і не Чорновіл. Останній, до речі, сказав якимось, що Дзюбині твори репрезентують “філологічний націоналізм”, а не націоналізм як такий. Знаю, що Івану Михайловичу не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Але хоч би там що, нині, з відстані понад 40 років, є підстави стверджувати: за ці десятиріччя Дзюбі не вдалося “зрахуватися зі своїм минулим”, а його ім’я назавжди асоціюватиметься з памфлетом “Інтернаціоналізм чи русифікація?”

До речі, кому цікаво, – почитайте. Особливо це корисно для тих, хто бере на себе роль суддів.

¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – С. 26.

- ² Державний Архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 1. – Арк. 204.
- ³ Там само. – Арк. 205.
- ⁴ Там само. – Арк. 206.
- ⁵ Там само. – Арк. 207.
- ⁶ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37.
- ⁷ Письмо И.В.Сталина В.И.Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 198–199.
- ⁸ Там само. – С. 199.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187.
- ¹¹ Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 67.
- ¹² Цит. за: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду...” Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: “Генеза”, 2003. – С. 748.
- ¹³ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 7. – Арк. 106, 106 зв.
- ¹⁴ Там само. – Т. 18. – Арк. 34.
- ¹⁵ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60.
- ¹⁶ Там само. – С. 67.
- ¹⁷ Там само. – С. 70.
- ¹⁸ Там само. – С. 102.
- ¹⁹ Там само. – С. 130.
- ²⁰ Там само. – С. 202, 203.
- ²¹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 14. – Арк. 254 зв.
- ²² Там само. – Т. 1. – Арк. 140.
- ²³ Там само. – Арк. 19.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – Арк. 104.
- ²⁶ Там само. – Арк. 105.
- ²⁷ Там само. – Арк. 110.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 161. – Арк. 39–40.
- ²⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 69260 ФП. – Т. 9. – Арк. 248.
- ³⁰ Там само. – Т. 10. – Арк. 3.
- ³¹ Там само. – Арк. 305.
- ³² Там само. – Т. 2. – Арк. 432–433.
- ³³ Там само. – Арк. 462.
- ³⁴ Там само. – Арк. 471.
- ³⁵ Там само. – Т. 18. – Арк. 300.